

PROCES KSZTAŁTOWANIA DOCHODÓW GOSPODARSTW ROLNICZYCH

Małgorzata Zajdel

Akademia Techniczno-Rolnicza w Bydgoszczy

Streszczenie. Celem niniejszego artykułu było ukazanie większości źródeł, które miały wpływ na powstawanie dochodów rolniczych i ich zmian między powszechnymi spisami rolnymi, które odbyły się w latach 1996 i 2002. W badaniach zwrócono uwagę na dochody powstające z działalności gospodarczej, z pracy pozarolniczej, jak również emerytur i rent. Badania miały charakter analizy statystycznej i opierały się w głównej mierze na oficjalnych danych statystycznych. Dzięki nim stwierdzono przede wszystkim wzrost udziału działalności rolniczej w całokształcie dochodów rolniczych, co może świadczyć głównie o umacnianiu pozycji rolnictwa właściwego, ale również o ograniczaniu pobocznych funkcji.

Słowa kluczowe: dochód rolniczy, praca pozarolnicza, świadczenia społeczne rolników

WSTĘP

Dochód jest ważną kategorią ekonomiczną. Obrazuje bowiem wszelkie wpływy, a także wydatki, jakie dana osoba otrzymuje w pewnym okresie. Przez pryzmat dochodów rolniczych możemy poznać poziom życia danej grupy ludności, który kształtowany jest w zależności od wielkości gospodarstwa, jego siły ekonomicznej i stopnia wydajności pracy. Dochody rolnicze pozwalają poznać rozmiary i strukturę przychodów, jak również poziom i strumień wydatków. Pozwalają ponadto ustalić źródła ich powstawania i kierunki redystrybucji w zależności od wielkości rodziny, poziomu konsumpcji i kosztów utrzymania gospodarstwa domowego.

Dochody ludności rolniczej w przeszłości były związane głównie z czystą produkcją rolniczą. Obecnie coraz częściej są zasilane z pracy pozarolniczej, pracy najemnej i środków kumulowanych w funduszach ubezpieczenia społecznego rolników.

MATERIAŁ I METODY BADAŃ

Gospodarstwa rolne są miejscem pracy i zamieszkania dla prawie 25% ludności kraju. Poznanie źródeł powstawania dochodu i sytuacji materialnej tej ważnej grupy społeczno-gospodarczej jest więc istotnym czynnikiem charakteryzującym pozycję rolników wśród innych grup zawodowych.

Cechą charakterystyczną ludności rolniczej jest włączanie w cykl produkcyjny ludzi bardzo młodych (15 i więcej lat), czego nie obserwujemy w innych zawodach pozarolniczych. Posługując się tym kryterium można powiedzieć, że w rolnictwie – według spisu rolnego z 2002 r. – liczba osób aktywnych zawodowo liczyła 4,9 mln. Istotną cechą opisującą populację aktywnych zawodowo rolników jest wiek, który równoległe z podziałem na płeć i wykształcenie pokazuje parametry danej populacji. Najbardziej liczebną grupę stanowiły osoby w wieku 35–44 lat, co jest rezultatem naturalnego cyklu biologicznego. Na rynek pracy wchodziły nowe roczniki młodych rolników po zakończeniu nauki na różnych poziomach edukacji, a generacja starszych rolników przechodziła na pozycję rencisty czy emeryta, czemu w ostatnim czasie sprzyjały renty strukturalne.

Badania dotyczą kierunków zmian w strukturze dochodów w gospodarstwach rolnych, jakie zaszły między dwoma spisami rolnymi z lat 1996 i 2002. Wyniki tych badań charakteryzują się wysokim stopniem wiarygodności i aktualności, ponieważ mają charakter powszechny oraz porównywalną metodykę zastosowaną w całym kraju. Badania skoncentrowano na trzech grupach problemów, a mianowicie na dochodach powstających z działalności gospodarczej, z pracy pozarolniczej oraz rent i emerytur.

Badania miały charakter analizy statystycznej i opierały się w głównej mierze na oficjalnych danych statystycznych. Badania oparto na wynikach powszechnych spisów rolnych z lat 1996 i 2002, zawarte w publikacjach Głównego Urzędu Statystycznego.

DOCHODY POWSTAJĄCE Z DZIAŁALNOŚCI ROLNICZEJ

Praca w gospodarstwie rolnym różni się zasadniczo od zajęć w działach pozarolniczych, gdzie pracujące osoby są zatrudnione na podstawie umowy o pracę, która ściśle reguluje wszystkie kwestie z tym związane, jak czas pracy, wysokość wynagrodzenia, prawa i obowiązki, a także urlopy, ochrona zdrowia, ubezpieczenia itp.

Zupełnie inaczej sprawa przedstawia się w rolnictwie. Rodzina rolnicza stanowi swoistą załogę gospodarstwa, bez ścisłego rozpisania ról społecznych, zakresu obowiązków i czasu pracy. Aktywność zawodowa wyznaczona jest rytmem przyrody, przy czym aktywność ta wygasza w okresie zimowym, a wówczas koncentruje się na obsłudze inwentarza żywego.

Brak ściśle określonego czasu pracy i podziału obowiązków wynikającego z tradycji funkcjonowania gospodarstwa rolnego powoduje, iż nie występuje kategoria płacy za pracę i nie jest wypłacane wynagrodzenie. Zarówno wpływy, jak i wydatki są kumulowane w ramach gospodarstwa domowego, a decyzje dotyczące kierunków przepływu środków finansowych są podejmowane na ogół zbiorowo, w wyniku dyskusji co do priorytetów ważnych dla danej rodziny.

Dochody rolnicze trudno ująć w ścisłe reguły ekonomiczne, samo pojęcie dochodu jest mało precyzyjne, a przy tym złożone. Na ogół dochody te związane są z produkcją w gospodarstwie i są wynikiem pracy rolników oraz ich rodzin, często powstają też w efekcie prowadzenia działalności pozarolniczej. Coraz częściej pojawiają się innego rodzaju źródła dochodów, chociażby z funduszu ubezpieczeń społecznych rolników. Na skutek następującego procesu uprzemysłowienia wydajność pracy w rolnictwie wyraźnie rośnie, a liczba godzin pracy potrzebna na wykonanie danej czynności zmniejsza się. Takie tendencje w rolnictwie przyczyniają się do coraz mniejszego zaangażowania czynnika pracy, zmniejszenia kosztów pracy i zwiększenia jej wydajności.

Dochody rolnicze były z reguły niższe niż w sferze pozarolniczej, co zwykle się określać mianem dysparytetu. Polityka dochodowa w rolnictwie zmierzała do stworzenia przez państwo społeczno-ekonomicznych warunków osiągania przez ludność rolniczą odpowiedniego poziomu i tempa wzrostu dochodów. Wpływ na dochody rolnicze wywierają ceny rolne, obciążenia podatkowe oraz inne instrumenty polityki gospodarczej państwa, jak preferencyjne kredyty, ceny paliw, składki KRUS itp. Według J. Zegara, transformacja ustrojowa i społeczno-gospodarcza spowodowała istotne zmiany w sytuacji dochodowej ludności rolniczej. Autor ten twierdzi, że zmiany te polegały na gwałtownym spadku dochodów w pierwszych latach transformacji oraz ich nieznacznym wzroście w następnym okresie [Zegar 1998].

Zróżnicowanie dochodów rolniczych ma charakter przestrzenny i strukturalny. Z punktu widzenia przestrzennego dochody kształtowane były przez położenie danego gospodarstwa w określonym regionie lub makroregionie, gdzie popyt na produkty rolne był określany przez mieszkańców ośrodków wielkoprzemysłowych, wykazujących także zainteresowanie produktami pochodzącymi bezpośrednio od rolnika. Z kolei zróżnicowanie strukturalne powstaje na tle historycznie ukształtowanej struktury agrarnej, pozwalającej na wyodrębnienie obszarów wiejskich charakteryzującą się „zdrową” strukturą i średnio większymi gospodarstwami rolnymi. Druga grupa rolników zlokalizowana jest na „ścianie wschodniej”, reprezentującej typ rozdrobnionych gospodarstw rolnych [Wawrzyniak 2004].

Między spisami rolnymi z lat 1996 i 2002 minął czas pozwalający na zarysowanie nowych trendów. Przede wszystkim zmniejszyła się liczba gospodarstw rolnych prowadzących działalność rolniczą z 96,6% wszystkich jednostek powyżej 1 ha w 1996 roku do 82,9% w 2002 roku. Interpretując to zjawisko można powiedzieć, że z jednej strony nastąpił wzrost udziału gospodarstw bez dochodów z działalności rolniczej, z drugiej zaś strony nastąpiła dywersyfikacja dochodów pozyskiwanych z różnych źródeł.

Problem gospodarstw bez dochodów powstających z działalności rolniczej będzie się pogłębiał, ponieważ część małych jednostek przeszła w ręce nierolników, a ci nie są zainteresowani produkcją na rynek. W trakcie spisu rolnego pogrupowano gospodarstwa według wartości sprzedanej produkcji rolniczej, przy czym najniższą wartość określono na poziomie 3–5 tys. zł rocznie na jedną jednostkę. Wartości te mieszczą się poniżej minimum życiowego, gdyby tylko one stanowiły podstawę bytu rodziny.

O ile jeszcze w 1996 roku około 66,3% gospodarstw rolnych mieszczących się w przedziale od 1–5 ha sprzedawało towary o wartości 3–5 tys. zł, to już w 2002 roku odsetek ten spadł do 40,5%. Na drugim biegunie są gospodarstwa największe, liczące 50 i więcej ha, które zwiększyły wartość sprzedaży na rynek odpowiednio z 34,1% do

66,9%. Świadczy to wyraźnie o istotnym wzroście towarowej produkcji rolniczej i przyjętych kierunkach produkcji [Kierunki zmian 2004].

Analizując zmiany zachodzące w okresie pomiędzy spisami, należy stwierdzić występowanie zjawiska polegającego na spadku dochodów z „czystej” działalności rolniczej na rzecz pozyskiwania dochodów z innych źródeł. Największy spadek dochodów z działalności rolniczej zanotowano w grupie gospodarstw najmniejszych (1–5 ha) – z 93,7% w 1996 roku do 67,6% w 2002 roku. Gospodarstwa typowo towarowe (30–50 ha) opierały swoje dochody tylko na działalności rolniczej (tab. 1).

Tabela 1. Gospodarstwa rolne według źródeł dochodów i grup obszarowych użytków rolnych
Table 1 Farms in according to income sources and agricultural land area groups

Grupy obszarowe użytków rolnych (w ha) Area groups of agricultural land (in ha)	Lata Years	Liczba gospodarstw (w tys.) Number of farms (thousands)	Dochody (w %) Incomes (in %)			
			z działalności rolniczej agricultural activity	z działalności pozarolniczej non- -agricultural activity	z tytułu emerytury pension	z pracy najemnej work
Ogółem	1996	2035,7	96,0	5,7	62,3	–
	2002	1951,2	78,0	7,2	46,0	33,3
1–5	1996	1126,6	93,7	6,6	63,2	–
	2002	1146,3	67,7	7,2	43,7	36,2
5–15	1996	736,5	98,7	4,4	62,5	–
	2002	609,0	91,4	6,9	50,5	32,3
15–30	1996	144,8	99,1	4,6	57,7	–
	2002	147,8	96,6	6,7	47,6	20,7
30–50	1996	19,5	98,5	7,1	50,6	–
	2002	31,4	96,4	8,4	42,6	16,2
50 i więcej	1996	8,4	97,1	16,3	33,9	–
	2002	16,7	93,1	15,1	29,2	15,5

Źródło: Kierunki zmian w strukturze dochodów gospodarstw domowych z użytkowaniem gospodarstwa rolnego, GUS, Olsztyn 2004.

Source: Directions of changes in income structure of households using farms, Central Statistical Office (CSO), Olsztyn 2004.

DOCHODY ROLNICZE Z DZIAŁALNOŚCI POZAROLNICZEJ

Działalność pozarolnicza stała się ważnym segmentem rolnictwa i jego rola będzie rosła w miarę rozwoju rolnictwa. Zmniejszenie zapotrzebowania na czynnik pracy wewnątrz gospodarstwa jest przyczyną występowania wolnej siły roboczej, która szuka zatrudnienia w sferze pozarolniczej.

Zgodnie z przypuszczeniami badawczymi, zainteresowanie działalnością pozarolniczą będzie malało w miarę wzrostu wielkości gospodarstwa. I rzeczywiście prawie 62,0% właścicieli gospodarstw najmniejszych (1–5 ha) znalazło zatrudnienie w sferze pozarolniczej i te wielkości nie uległy zmianie między spisami. Również o utrzymującej się tendencji możemy mówić w wypadku gospodarstw średnich (5–10 ha), w których

poziom tego zatrudnienia utrzymywał się na poziomie około 20,0%. Potem zainteresowanie tego typu pracą wyraźnie malało (tab. 2).

Według badań GUS, zdecydowana większość (93,2%) wszystkich gospodarstw deklarujących prowadzenie działalności pozarolniczej podejmowała ją jak najbliższe miejsca zamieszkania, a ponadto w obrębie jednej sekcji (grupy). Najczęściej rolnicy prowadzili działalność związaną z handlem detalicznym i hurtowym, co stanowiło 19,7% ogółu podmiotów deklarujących prowadzenie takiej działalności. W przetwórstwie rolno-spożywczym liczba podmiotów uległa znacznemu zwiększeniu – z 14,2% w 1996 roku do 26,6% w 2002 roku [Pozarolnicza działalność 2003].

Tabela 2. Gospodarstwa prowadzące pozarolniczą działalność gospodarczą
Table 2. Farms running nonagricultural activity

Wielkość gospodarstw (w ha) Farm's area (in ha)	1996		2002	
	liczba gospodarstw number of farms	struktura structure (%)	liczba gospodarstw number of farms	struktura structure (%)
1-5	93 005	61,6	158 092	62,0
5-10	29 890	19,8	50 856	19,9
10-15	11 933	7,8	19 884	7,8
15-20	5 555	3,8	8 963	3,5
20-50	6 695	4,4	11 761	4,6
50 i więcej	3 957	2,6	5 435	2,1
Razem	151 035	100,0	254 991	100,0

Źródło: Pozarolnicza działalność gospodarstw rolnych, GUS, Warszawa 1997 i 2003.
Source: Nonagricultural activity of farms, CSO, Warsaw 1997 and 2003.

Pośród wszystkich gospodarstw rolnych realizujących pozarolniczą działalność gospodarczą najwięcej (49,0%) zlokalizowanych było na terenie gmin wiejskich, 27,5% podmiotów leżało w gminach miejsko-wiejskich, a 23,5% w gminach miejskich. Te proporcje nie uległy istotnym zmianom między spisami rolnymi.

Wpływy do budżetów domowych powstające dzięki działalności pozarolniczej miały istotne znaczenie dla kształtowania ogólnego bilansu kosztów utrzymania rodzin wiejskich. Charakterystyka tej działalności wskazuje, że trudno byłoby przeżyć niektórym rodzinom bez zasilenia zewnętrznego, dlatego dążono na ogół do podjęcia każdej pracy, niezależnie od profitów, jakie można było osiągnąć.

DOCHODY ROLNICZE Z TYTUŁU EMERYTUR I RENT

Po wprowadzeniu ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników w 1990 roku dostęp do rent i emerytur stał się powszechny i możliwy dla szerszych rzesz producentów rolnych. Od tego czasu istotną rolę w tworzeniu dochodów rolniczych zaczęły odgrywać świadczenia płynące z ubezpieczeń społecznych. Stąd w spisie rolnym z 1996 roku zanotowano duży odsetek gospodarstw rolnych wykazujących w przychodach duży udział środków płynących z tytułu rent i emerytur.

W okresie między spisami dochody rolnicze ogółu gospodarstw rolnych uzyskane z tego tytułu obniżyły się z 62,3% w 1996 roku do 46,0% w 2002 roku. Wytlumaczenie tego zjawiska nie jest proste, ale największa fala przyznawania świadczeń emerytalnych i przedemerytalnych pojawiła się tuż po wprowadzeniu nowych regulacji prawnych, a potem ustabilizowała się. Nastąpiła zmiana generacyjna pokoleń, a niektóre starsze rodziny utworzyły nawet odrębne gospodarstwa domowe, nie wchodzą więc w obręb gospodarstw następców [Wawrzyniak, Wojtasik 2005].

Mimo że wykazano, iż ponad 46,0% rodzin rolniczych zasilanych jest środkami ze świadczeń społecznych, nie oznacza to bynajmniej, iż z tego przywileju korzystają w jednakowym stopniu wszyscy mieszkańcy wsi. Według badań L. Goraja i W. Jagły, w niektórych rodzinach świadczenia te stanowią poważną pozycję w budżecie, a przy tym jedyny, regularny dochód pojawiający się w gospodarstwie co miesiąc [Goraj, Jagła 2003].

Analiza udziału emerytur i rent w dochodach rolniczych wykazuje, że w 2002 roku najwięcej gospodarstw (23,6%) znalazło się w przedziale dochodów wynoszących 11–30%, a najmniej (8,4%) w przedziale 51–67%. Oznacza to, że nie tylko gospodarstwa o niskiej dochodowości korzystają ze świadczeń społecznych, ale właściwość ta rozkłada się na wszystkie grupy rolników (tab. 3).

Tabela 3. Gospodarstwa rolne według źródeł dochodów i grup obszarowych użytków rolnych
Table 3. Farms in according to income sources and agricultural farm land area groups

Grupy obszarowe użytków rolnych (w ha) Area groups of agricultural land (in ha)	Lata Years	Razem (w tys.) Total (thousands)	Według udziału emerytur i rent w dochodach ogółem (w %) According to pensions' share in total incomes (in %)					
			1–10	11–30	31–50	51–67	68–90	91–100
Ogółem	1996	1269,0	17,4	31,2	19,1	8,8	19,7	3,7
	2002	896,6	14,2	23,6	20,1	8,4	22,4	11,3
1–5	1996	712,5	8,0	25,0	20,8	10,8	29,1	6,2
	2002	500,8	5,8	16,9	20,1	9,2	29,9	18,0
5–15	1996	460,2	24,8	39,5	18,8	7,3	9,0	0,6
	2002	307,4	18,5	31,1	22,5	8,7	15,6	3,5
15–30	1996	83,6	49,5	38,4	8,7	1,8	1,5	0,1
	2002	70,4	42,7	37,3	13,1	3,1	3,2	0,6
30–50	1996	9,9	66,7	27,8	3,9	0,6	0,8	0,1
	2002	13,2	61,3	29,4	6,6	1,0	1,3	0,4
50 i więcej	1996	2,8	76,7	19,2	2,8	0,4	0,7	0,2
	2002	4,9	73,2	20,0	4,1	1,0	1,3	0,5

Źródło: Kierunki zmian w strukturze dochodów gospodarstw domowych z użytkowaniem gospodarstwa rolnego, GUS, Olsztyn 2004.

Source: Directions of changes in income structure of households using farms, CSU, Olsztyn 2004.

Od 1990 roku dochody płynące z emerytur i rent odgrywają znaczącą rolę w gospodarstwach rolnych, a ich znaczenie rośnie w ujęciu globalnym. Dostrzega się przy tym prawidłowość, iż w miarę wzrostu obszaru gospodarstwa maleje znaczenie tego czynnika. Druga prawidłowość sprowadza się do tego, że przy wzroście dochodowości właściwego rolnictwa spada udział procentowy świadczeń społecznych.

Wpływy ze świadczeń społecznych są wmontowane w ogólny bilans dochodów rodzin rolniczych i stanowią istotny czynnik bytu rodzin wiejskich.

PODSUMOWANIE

Dochody gospodarstw rolnych są elementem polityki rolnej, informują bowiem o poziomie życia mieszkańców wsi. Dochody te od dłuższego czasu pozostają na niższym poziomie w stosunku do sfery pozarolniczej, co jest niepokojącym sygnałem. Taki stan ma swoje negatywne skutki cywilizacyjne, nie pozwalające na utrzymanie odpowiedniego standardu i poziomu funkcjonowania w środowisku wiejskim.

Przeprowadzona analiza dochodów rolniczych między spisami rolnymi z lat 1996 i 2002 wskazuje na poprawę dotychczasowych negatywnych tendencji. Przejawia się to we wzroście dochodów z działalności „czysto” rolniczej, jako podstawy budowania strategii budżetu domowego. Wzrost ten jest istotny także dlatego, że rolnicy dążą do tworzenia silnych gospodarstw towarowych, które bez innych czynników zapewnią właściwą egzystencję swojej rodziny.

Działalność pozarolnicza jest niezbędna dla wielofunkcyjnego rozwoju wsi, ale powinna być adresowana do gospodarstw o niekorzystnej strukturze agrarnej lub nadmiarze czynnika ludzkiego. Praca pozarolnicza lokowana w gospodarstwach dużych obszarowo, a nawet wielkoobszarowych, jest zapewne sygnałem, że jakieś czynniki pozostają w niedoborze. Świadczenia społeczne rolników weszły na stałe do budżetów rodzin rolniczych, ale powinny być adresowane do osób rzeczywiście na to zasługujących, a nie konsumowane przez dalszą rodzinę. Renty i emerytury są elementem polityki społecznej państwa, o czym świadczy niski poziom składek na KRUS oraz duży poziom dotacji skarbu państwa do wypłacanych świadczeń. Do czynników wspomagających dochody rolników można zaliczyć także pracę najemną na rzecz innych rolników, dorywcze prace i świadczenie drobnych usług. Analiza potwierdziła wyjątkowo silne zróżnicowanie społeczno-gospodarcze i terytorialne polskiego rolnictwa pod względem dochodów, które nie zostały zniwelowane w ostatnich latach.

PIŚMIENNICTWO

- Goraj L., Jagła W., 2003. Wpływ KRUS na warunki życia rolników, Ubezpieczenia w rolnictwie nr 19.
- Kierunki zmian w strukturze dochodów gospodarstw domowych z użytkowaniem gospodarstwa rolnego, 2004. GUS, Olsztyn.
- Pozarolnicza działalność gospodarstw rolnych, 2003. GUS, Warszawa.
- Wawrzyniak B. M., 2004. Przemiany struktury agrarnej w rolnictwie polskim, WTN, Włocławek.
- Wawrzyniak B. M., Wojtasik B., 2005. Ubezpieczenia społeczne rolników, WTN, Włocławek.
- Zegar J., 1998. Dochody rolników [w:] Rolnictwo polskie w okresie transformacji systemowej, IERiGŻ, Warszawa.

PROCESS OF FARM INCOMES CHANGES

Abstract. The objective of the study was to evaluate the sources of farm income and their changes over the period between the agricultural registers of 1996 and 2002. A special attention has been paid to the income from economic activity, non-agricultural jobs as well as from pensions. As purely statistical analysis the investigations were based mainly on official statistical data. It was found that the share of agricultural activity in the whole farm income increased. It can indicate a tendency of strengthening the position of agricultural sector accompanied by reducing its side activities.

Key words: agricultural income, non agricultural job, social services for farmers

Zaakceptowano do druku – Accepted for print: 20.06.2006